

درس
نوشتار
۴۴

معاون آموزشی مرکز آموزش الکترونیکی

تایخ
کتابت قرآن و قراءات

دکتر حسن اصغری پور

پارلمان شورای عالی
پاسدگان قرآن و حدیث
مجلس شورای اسلامی

سرشناسه : اصغریور، حسن، ۱۳۶۰-
 عنوان و نام پدیدآور: تاریخ کتابت قرآن و قرائات/ حسن اصغریور.
 مشخصات نشر: قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۹.
 مشخصات ظاهری: ۲۰۰ ص.
 فروست: متون آموزشی مرکز آموزش الکترونیکی؛ درس نوشتار ۴۴.
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۰۷-۱۱۳-۴
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه.
 موضوع: قرآن -- رسم الخط و کتابت
 موضوع: Qur'an -- Orthography
 موضوع: قرآن -- تلاوت -- تاریخ
 موضوع: Qur'an -- Reading -- History
 موضوع: قرآن -- جمع و گردآوری
 موضوع: Qur'an -- Collection
 رده بندی کنگره: BP۷۵
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۱
 شماره کتابشناسی ملی: ۷۳۷۰۸۶۲
 وضعیت رکورد: فیبا

تاریخ کتابت قرآن و قرائات

حسن اصغریور

استادیار دانشگاه شاهد

ارزیاب: دکتر علی راد	ویراستان: علی فرهمندیان	صفحه آرا: مهدی خوش رفتار اکرم	طراح جلد: حسن فرزندگان
----------------------	-------------------------	-------------------------------	------------------------

ناشر: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث • چاپ: اول / ۱۳۹۹ • چاپخانه: دارالحدیث

شمارگان: ۵۰۰ • قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان • شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۰۷-۱۱۳-۴

محل پخش

دفتر مرکزی: قم، میدان شهدا، خیابان معلم، پلاک ۱۲۵ تلفن: ۰۲۵ ۳۷۷۴۰۵۲۳

فاکس: ۰۲۵ ۳۷۷۴۰۵۷۱ / ص. پ ۴۴۶۸ / ۳۷۱۸۵

نمایشگاه دائمی علوم حدیث (قم، خیابان معلم) مجتمع ناشران، طبقه همکف پلاک ۲۹ تلفن: ۰۲۵ ۳۷۷۴۰۵۴۵

شهری، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) صحن کاشانی تلفن: ۵۵۹۵۲۸۶۲

<http://darolhadith.ir>

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

سخن‌منا

«متنا» عنوان مجموعه «متون تدوینی نشر مرکز آموزش الکترونیکی دانشگاه قرآن و حدیث» است. این متون از آغاز تأسیس مرکز سال ۱۳۸۳ تاکنون به عنوان منابع درسی دانشجویان در مقاطع کارشناسی و ارشد همواره تدریس شده است. بخشی از متون آموزشی مرکز، توسط ناشران دانشگاهی، مانند سمت، منتشر شده است، از سال ۱۳۹۵ مرکز تصمیم گرفته تا همه منابع درسی را به دو صورت ذیل آماده و منتشر نماید:

دروس نوشتار

این اصطلاح به متونی اطلاق می‌شود که استاد افزون بر تدریس، مطالب دروس را قلمی نیز کرده است.

دروس گفتار

این عنوان به بخشی از جزوات آموزشی مرکز اطلاق می‌شود که به جهت فقدان متن مکتوب یا منبع مقبول در آن ماده درسی، همان گفتار استاد در تولید بسته‌های درسی چندرسانه‌ای، پیاده و پس از بازنویسی و تغییرات ویرایشی، برای تسهیل در مطالعات و آزمون، به صورت موقت منتشر می‌شود. امید است صاحبان این آثار فرصت یابند تا این درس‌گفتارها را به کتاب‌های منقح تبدیل نمایند.

شایان ذکر است که با توجه به فقر منابع در موضوعات کتاب‌ها و پی‌نگاه‌های نو صاحبان آثار، بسیاری از این جزوات در مراکز معتبر دانشگاهی و حوزوی در حال تدریس است.

از خوانندگان گرامی به جهت برخی کاستی‌های احتمالی در ویرایش و یا استنادها، که از ناحیه مرکز - و نه صاحبان آثار - رخ داده، صمیمانه عذر خواهیم.

فهرست مطالب

درس اول: تعریف، جایگاه و پیشینه نگارش‌های «تاریخ قرآن»

۱. تعریف «تاریخ قرآن» ۱۴
- الف - معنای لغوی ۱۴
- ب - معنای اصطلاحی ۱۵
۲. جایگاه دانش تاریخ قرآن در هندسه دانش‌های قرآنی ۱۷
۳. مهم‌ترین عناوین مورد بحث در «تاریخ قرآن» ۱۹
۴. پیشینه نگارش‌ها در زمینه «تاریخ قرآن» ۲۰
۵. گونه‌شناسی نگاه‌های مرتبط با «تاریخ قرآن» در اسلام ۲۲
- الف - سده‌های نخستین اسلامی (آغاز قرن ۲ تا پایان ۵) ۲۲
- ب - سده‌های میانی اسلامی (آغاز قرن ۶ تا حدود یک قرن اخیر) ۲۴
- ج - دوران معاصر (از زمان «نولدکه» تا به امروز) ۲۵

درس دوم: معنای وحی و نزول آن بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

۱. معنای وحی ۲۸
- الف - معنای لغوی و اصطلاحی ۲۸
- ب - معنای و کاربردهای واژه «وحی» در قرآن کریم ۳۰
۱. اشاره پنهانی ۳۰
۲. الهام غریزی (هدایت غریزی) ۳۱
۳. ارتباط خداوند با فرشتگان ۳۱
۴. وسوسه و فتنه‌انگیزی شیاطین ۳۲
۵. سخن خداوند با انسان‌های برگزیده ۳۲
۶. سخن گفتن خداوند با پیامبران صلی الله علیه و آله ۳۳
۷. مکان و زمان آغاز وحی بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۳۴

۸. پیشینه وحی ۳۵
 ۹. فرشته وحی ۳۵
 ۱۰. صورت‌های گوناگون وحی بر پیامبر اکرم ﷺ ۳۶

درس سوم: نگاهی زبان‌شناختی به پدیده وحی و بررسی ماهیت وحی از نظر اندیشمندان

۱. لوازم زبان‌شناختی وحی ۳۹
 ۲. ماهیت وحی از نظر اندیشمندان ۴۲
 الف - نظریه فعل‌گفتاری یا املای لفظ ۴۳
 ب - نظریه القای معنا ۴۴
 ج - نظریه تحریه دینی ۴۴
 ۳. ماهیت وحی قرآنی براساس قرآن ۴۵
 الف - نگاه کلی به ماهیت ارتباط خداوند با بشر ۴۶
 نوع اول: ارتباط کلامی بدون واسطه (وَحْیاً) ۴۶
 نوع دوم: ارتباط کلامی از وراء حجاب (مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ) ۴۷
 نوع سوم: ارتباط کلامی به وسیله ارسال ملک ۴۷
 ب - ماهیت وحی قرآنی ۴۷
 شاهد اول: کاربرد کلمه (قُل) ۴۸
 شاهد دوم: خطاب‌های یا عتاب‌های [ظاهری] قرآن کریم به پیامبر گرامی اسلام ﷺ ۴۸
 شاهد سوم: معرفی خداوند و یا فرشته وحی به‌عنوان فاعل افعال وحی ۴۸
 شاهد چهارم: معرفی قرآن به‌عنوان «کلام الله» ۴۹
 شاهد پنجم: فقدان قدرت تغییر در کلام خدا توسط شخص پیامبر ﷺ ۴۹
 شاهد ششم: آیات تحدی در قرآن ۵۰

درس چهارم: شبهات مطرح شده پیرامون وحی و نسبت وحی و رؤیا

۱. بررسی و نقد شبهاتی پیرامون وحی ۵۱
 شبهه اول: وحی، حاصل نبوغ اندیشه پیامبر اکرم ﷺ ۵۲
 پاسخ قرآنی به این شبهه ۵۳
 شبهه دوم: ناتوانی پیامبر اکرم ﷺ در تمایز میان وحی و وسوسه‌های شیطانی ۵۴
 پاسخ قرآنی به این شبهه ۵۴
 پاسخ روایی به این شبهه ۵۵
 ۲. انقطاع وحی (فترت وحی) ۵۶
 ۳. رؤیا و نسبت آن با وحی ۵۹

درس پنجم: نزول قرآن

۱. نزول دفعی و تدریجی قرآن در نگاه عالمان ۶۴
۲. هم‌زمانی یا ناهم‌زمانی زُخداد بعثت پیامبر اکرم ﷺ و نزول قرآن کریم ۶۶
۳. حکمت‌های نزول تدریجی قرآن کریم ۶۸
۴. نزول قرآن به زبان عربی ۷۲
۵. نخستین و آخرین آیات نازل شده قرآن کریم ۷۳
۶. تعریف «آیه» و «سوره» ۷۶
- الف - معنای لغوی و اصطلاحی «آیه» ۷۶
- ب - معنای لغوی و اصطلاحی «سوره» ۷۷
۷. ترتیب و تعداد آیات و سوره‌های قرآن کریم ۷۹
- الف - ترتیب چینش آیات در سوره ۸۰
- ب - جایگاه و چینش سوره‌ها در قرآن ۸۱
- ج - تعداد آیات و سُور قرآن کریم ۸۴
- واحد‌های نزول ۸۴

درس ششم: اسباب نزول قرآن کریم (مطالعه آزاد)

۱. معنای لغوی و اصطلاحی «سبب نزول قرآن» ۸۷
۲. نمونه‌هایی از اسباب نزول قرآن کریم ۸۸
۳. اهمّیت سبب نزول ۸۹
۴. سبب نزول و شأن نزول ۹۰
۵. فواید آشنایی با سبب نزول قرآن کریم ۹۰
۶. اعتبار عموم لفظ در برابر خصوص سبب ۹۲
۷. آیا در روایت سبب نزول، حضور ناقل شرط است؟ ۹۴
۸. روایات اسباب نزول و اعتبار آنها ۹۴
۹. تلاش‌های عالمان متأخر در زمینه سبب نزول قرآن کریم ۹۶

درس هفتم: شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی (مطالعه آزاد)

۱. معیارهای شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی و نقد آنها ۹۷
- الف - «مکان» ملاکی برای شناسایی آیات و سوره‌های مکی و مدنی ۹۸
- ب - «زمان» ملاکی برای شناسایی آیات و سوره‌های مکی و مدنی ۹۸

- ج - «مخاطب (موضوع)» ملاکی برای شناسایی آیات و سوره‌های مکی و مدنی ۹۹
۲. ویژگی‌های ظاهری و محتوایی سوره مکی و مدنی ۱۰۰
۳. فواید و کاربردهای شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی ۱۰۰
- الف - شناخت آیات ناسخ و منسوخ در حوزه فقه ۱۰۰
- ب - آشنایی با سیر منطقی دعوت اسلام ۱۰۱
- ج - کمک به فهم بهتر و دست‌یابی به تفسیر دقیق‌تر آیات قرآن کریم ۱۰۱
۴. شیوه‌بازشناسی آیات و سوره‌های مکی از مدنی ۱۰۴
۵. شبهات مطرح در موضوع مکی و مدنی ۱۰۵
۶. پیشینه طرح مسئله آیات مکی و مدنی ۱۰۶
۷. بررسی احتمال وجود آیات مکی در سوره مدنی و بالعکس ۱۰۷
۸. اعتبار روایت وارده در شناسایی آیات و سوره‌های مکی و مدنی ۱۰۷

درس هشتم: کتابت قرآن کریم

۱. خط، کتابت و زبان ۱۱۰
۲. خط و کتابت در صدر اسلام ۱۱۳
۳. جایگاه کتابت در اسلام ۱۱۶
۴. پیامبر اُمّی ۱۱۷
۵. کاتبان وحی ۱۲۴
۶. ابزار نگارش قرآن در زمان پیامبر ﷺ ۱۲۵
۷. مُصَحَّف (صَحِيفَه) ۱۲۵
- مُصَاحِف صحابه ۱۲۵
- مُصَحَّف امام علی علیه السلام ۱۲۶

درس نهم: جمع قرآن کریم (۱)

۱. معنای لغوی جمع قرآن و مراحل انجام آن ۱۳۰
۲. معنای اصطلاحی جمع قرآن ۱۳۲
۳. جایگاه حفظ قرآن نزد مسلمانان صدر اسلام ۱۳۳
۴. دیدگاه‌های مختلف در باره زمان جمع قرآن کریم ۱۳۴
- دیدگاه نخست ۱۳۴

درس دهم: جمع قرآن کریم (۲)

- دیدگاه‌های مختلف در باره زمان گردآوری قرآن کریم ۱۳۸

۱۳۸	دیدگاه نخست: گردآوری قرآن در زمان پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> .....
۱۳۸	دلایل قائلان به دیدگاه نخست.....
۱۳۸	الف - تحلیل روایی.....
۱۴۱	ب - تحلیل تاریخی.....
۱۴۳	ج - اجماع مسلمانان بر اثبات قرآن تنها از طریق تواتر.....
۱۴۴	د - رویارویی قائلان به گردآوری قرآن پس از رحلت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> با مسئله تحریف قرآن.....
۱۴۴	دیدگاه دوم: گردآوری قرآن پس از رحلت پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> .....
۱۴۵	دلایل قائلان به دیدگاه دوم.....
۱۴۹	رخداد توحید مصاحف.....

درس یازدهم: اصلاح شیوه نگارش قرآن کریم

۱۵۴	۱. آغاز اصلاح شیوه نگارش قرآن.....
۱۵۷	۲. تاریخ تجرید قرآن.....
۱۵۹	۲. شکل و نقط و اعجام.....

درس دوازدهم: قرائت قرآن کریم (۱)

۱۶۲	۱. قرائت مشهور قرآن کریم.....
۱۶۳	۲. معنای قرائت قرآن کریم.....
۱۶۴	۳. اختلاف قرائات.....
۱۶۴	دلایل اختلاف قرائات.....
۱۶۴	الف - علت اختلاف قرائات در زمان صحابه.....
۱۶۵	ب - علت پیدایش اختلاف قرائات بعد از صحابه.....
۱۶۵	- نارسایی خط و نوشته‌های قرآنی.....
۱۶۶	- ابتدایی بودن خط نزد عرب آن روز.....
۱۶۶	- نبودن «الف» در کلمات.....
۱۶۷	۴. قُرْءاء سَبْعَه.....

درس سیزدهم: قرائت قرآن کریم (۲)

۱۶۸	۱. قرائات سبعه.....
۱۶۹	۲. تواتر قرائات سبعه.....

۳. دلایل عدم تواتر قرائات سبعة ۱۶۹
۴. حدیث «أَحْرُفِ سَبْعَةٍ» ۱۷۱
- الف - منظور از واژه «حرف» در منابع روایی شیعه ۱۷۲
- ب - منظور از واژه «حرف» در منابع روایی اهل سنت ۱۷۲
- ج - اشکال ارتباط حدیث «أَحْرُفِ سَبْعَةٍ» با تواتر قرائات هفتگانه ۱۷۴

درس چهاردهم: قرائت قرآن کریم (۳)

۱. دلایل قائلان به تواتر قرائات سبعة و نقد آیت الله خویی بر آنها ۱۷۶
- الف - دلیل نخست و نقد آن ۱۷۷
- ب - دلیل دوم و نقد آن ۱۷۷
- ج - دلیل سوم و نقد آن ۱۷۸
۲. حجیت قرائات سبعة ۱۷۹
- فهرست منابع و مآخذ ۱۸۱

درآمد

ای رستخیز ناگهان وی رحمت بی منتها
ای آتشی افروخته در بیشه اندیشه‌ها
خورشید را حاجب تویی، امید را واجب تویی
مطلب تویی طالب تویی هم منتها هم مبتدا

از آن سپیده‌دم که با تابیدن آفتاب مهر نبوی، قرآن کریم به عنوان سند راستی حضرت محمد ﷺ فرو آمد، اندیشه‌های ستیزه‌گران را به چالش کشید و دیدگان همه را خیره ساخت. از هر کران، دوست و دشمن، در ستایش این کتاب قلم زده و خواسته و ناخواسته از جمال و جلال بی‌مانند آن پرده برگرفتند. این کیش‌ها و کوشش‌ها، به بار نشست و آثاری ارزنده درباره قرآن پدید آمد. نگاهی به تاریخ پر فراز و نشیب علوم قرآنی نشان از آن دارد که مسائل برون‌قرآنی هم‌پای موضوعات و مسائل درون‌قرآنی، همواره در کانون واکاوی و تحلیل عالمان اسلامی از هر زبان و تباری بوده است. در چند سده نخست اسلامی، این مسائل و مباحث پیرامونی، در دل گستره وسیعی از تک‌نگاری‌ها و کتاب‌های قرآنی، حدیثی، تاریخی، کلامی و حتی تفاسیر، پراکنده بود. از سده‌های میانی و با پیدایش کتاب‌های جامع علوم قرآنی، پیکره درخوری از این مباحث، در دامن این آثار ویژه جای گرفت. از آن پس، به گونه‌ای گسترده و دقیق و با نگاهی ژرف و نقادانه به مسائل مرتبط با قرآن نگریده شد. نگره‌هایی نو بر پایه نگاه نقادانه عالمان اسلامی رُخ نمود و آوردگاه علوم قرآنی را پر بارتر ساخت. این جریان ادامه داشت تا آنکه پس از سده ۱۶ میلادی و در پی نگاه دگراندیشانه غربیان، گروهی از فیلسوفان، با نگاهی برآمده از مادی‌گرایی، پدیده «وحی» از اساس انکار نموده و آن را در شمار افسانه‌های خرافی پیشینیان جای دادند. هرچند این نگاه انکاری، با پژوهش‌های گروهی دیگر از اندیشمندان غربی رنگ باخت، اما رد پای آن را می‌توان در پیکره آثار مستشرقان به‌ویژه کتاب «تاریخ قرآن» تئودور نولدکه

به چشم دید. نولدکه و هم‌اندیشان او، قرآن را بسان دیگر کتاب‌های مقدّس پیشین، ثمرهٔ نبوغِ یک نبیّ و محصولی بشری می‌پنداشتند. به باور آنها، این کتاب همچون تورات و انجیل، اثر پذیرفته از تحولات اجتماعی، فرهنگی و تاریخی دورانهاست. گذشته از این مسأله، نوآوریِ نولدکه در نام‌گزینی برای کتابی که «تاریخ قرآن» را بر پیشانی داشت و در بردارندهٔ پاره‌ای موضوعاتِ مرتبط با قرآن بود، واکنش متفاوتی را در جهان اسلام در پی داشت. هرچند این عنوانِ نوپدید، از نگاهی بشری به قرآن برآمده بود، اما صرف‌نظر از پشتوانهٔ معرفتی‌اش، می‌توانست نامی مناسب برای گردهم‌آیی همهٔ مسائل تاریخی در پیوند با قرآن باشد. پس از نشر کتاب نولدکه در سال ۱۸۶۰ میلادی، بیش از ده کتاب به قلم اندیشمندان اسلامی نگاشته شد که تنها و تنها در نام و عناوین موضوعات با کتاب نولدکه همسان بود، اما در نگرش و پردازش، دگرسان.

کتاب‌های «تاریخ قرآن» اندیشمندان مسلمان، افزون بر گردآوری گسترده و دسته‌بندیِ مباحث تاریخی مرتبط با قرآن از دل منابع پیشین، گاه و بی‌گاه، نظریه‌پردازی‌ها و نقّادی‌هایی ارزنده‌ای را نیز به دست داده است. هرچند کمتر از دو سده از پیدایش این آثار می‌گذرد، اما در همین دورهٔ کوتاه، تنوع محتوا، حجم و عمقِ طرح مباحث در آنها، از بسامد بالایی برخوردار بوده است.

در جامعهٔ دانشگاهی، نظر به اهمیت «تاریخ قرآن» و پیوند آن با دیگر عرصه‌های علوم قرآنی، در مقاطع تحصیلی کارشناسی و کارشناسی ارشد واحدهایی مجزاً بدین مهم اختصاص یافته است. کتاب‌های موجود، به‌رغم ارزش علمی و خدمات درخور نگارندگانِ آنها، به دلیل حجم گسترده، بسطِ برخی مسائل تاریخی غیرضرور، انعکاسِ فراوان دیدگاه‌های متعارض و عدم بیان اندیشهٔ درست و گاه به دلیل اختصار بیش از حد، دانشجویان مقطع کارشناسی را با سردرگمی همراه ساخته است.

بن‌مایهٔ اولیهٔ نوشتارِ پیش‌رو در سال ۱۳۸۹، به سفارش مرکز آموزش‌های الکترونیکی دانشگاه قرآن و حدیث و برای درس «تاریخ قرآن» مقطع کارشناسی فراهم آمده است. در این اثر، کوشش شده تا با در نظر گرفتن سرفصل‌های لازمِ مقطع کارشناسی، محتوای بایسته، به اندازهٔ نیاز و در سطحی مطلوب، با نگارشی ساده ارائه شود. در پاره‌ای موارد یافته‌های جدید اندیشمندان معاصر انعکاس یابد تا زمینهٔ مناسبی برای پژوهش‌های عمیق‌تر و نقّادانه‌تر در مقاطع

تحصیلی بالاتر فراهم آید. به دلیل هم‌پوشانی برخی مباحث این درس با دروس علوم قرآنی، سعی شده تا در مباحث مشترک (همچون: وحی، نزول، شناخت سُورِ مکی و مدنی و اسباب نزول آیات)، به طرح کلی و گذرای موضوع یا ابعادی متفاوت‌تر از آن، بسنده گردد. به‌رغم اشتراک محتوای کتاب با برخی منابع علوم قرآنی و تاریخ قرآن، نگارنده خود به منابع دست‌اول مراجعه نموده و تا حد امکان از کتب واسطه بهره نبرده است. در موضوع «قرائات قرآنی» که غالباً برای دانشجویان سردرگمی و شبهاتی را در پی دارد، محور طرح مباحث و انعکاس دیدگاه‌ها، کتاب البیان آیت‌الله خوئی بوده که از نگاه نگارنده، ابعادی مناسبی از موضوع را مطرح ساخته و برای دانشجویان مقطع کارشناسی مناسب می‌نماید؛ هرچند، نگارنده در تحلیل مباحث این بخش نیز از دیگر آثار کهن و متأخر بهره برده است. بی‌شک این اثر نیز همچون هر اثر بشری دیگر از کاستی و خطا مصون نبوده و نگارنده آن به نگاه خیرخواهانه و نظرات اصلاحی پژوهشگران فرهیخته چشم دوخته است.

در پایان بر خود بایسته می‌دانم تا از همهٔ اندیشوران حاضر و غائب، کهن و معاصر که در شکل‌دهی و تدوین این نوشتار مرا یاری نمودند صمیمانه قدردانی کنم؛ به‌ویژه از هم‌فکری و هم‌نوایی سرورانم دکتر محمدعلی مهدوی‌راد، استاد سیدمحمد منصور، دکتر جلیل پروین، دکتر روح‌الله شهیدی، دکتر مهدیه دهقانی قناتغستانی و همچنین همهٔ دانشجویان خوش‌فکر و پژوهشگر (به پاس طرح پرسشهای هوشمندانه و ایده‌های نو).

همچنین بر خود لازم می‌دانم تا از اعضای محترم کمیتهٔ نشر آثار انتشارات دار الحدیث و به‌ویژه ریاست محترم مرکز آموزش‌های الکترونیکی دانشگاه قرآن و حدیث آقای دکتر مهدی غلامعلی سپاسگزاری نمایم.

دست گیر و جُرم ما را درگذر

ای خدای پاک و بی‌انباز و یار

کان به رَحْمِ آرد تو را ای خوش‌رفیق

یاد ده ما را سخن‌های رقیق

مُصلحی تو ای تو سلطان سخن

گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن

راه‌نشین پادشاه حُسن

حسن اصغریور